

Ružena Deutschová

Életrajz

Ružena Deutschová egy kertes házban él Galántán. Az életvidám idős hölgy nem minden emóció nélkül mesélte el nekünk találkozásaink alatt élete nem mindennapi eseményeit. Az interjú öt beszélgetésünk alatt készült. Ružena Deutschová egyike azon keveseknek, akik számára a zsidóság háború előtti életmódja nem idegen. Galántán rajta kívül már csak öt személy visszaemlékezéseire támaszkodhatunk, akik az általunk vizsgált korszakról hiteles képet nyújthatnak az utókornak.

Apukám dédszülei biztosan Dombórról, Kárpátaljáról származtak, Ungvár vármegyéből [Dombó – kisközség Máramaros vm.-ben. Az 1910-es népszámlálás idején 4000 lakosa volt, zömmel ruténok. A ruszinok vagy ruténok Galíciában és Kárpátalján, valamint Bukovinában élők, ukrán nyelvjárást beszélő keleti szláv népcsoport elnevezése. Dombó Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Dombó az első Csehszlovák Köztársaság alatt a técsői járásba tartozott. Közel volt hozzá Huszt, Beregszász és Máramarossziget. A környékbeli emberek is oda jártak, ha valamire szükségük volt, vagy éppen a kórházba. Most nem tudom, Beregszászon vagy Huszton volt-e a kórház [A kórház Beregszászon volt. – A szerk.]. De az nem volt messze.

Dombó lakosai zsidók és ruszinok voltak. A faluban két iskola volt, a ruszin és a cseh. A zsidók többsége az állami cseh iskolát látogatta. Benn a faluban többnyire zsidók éltek, no meg a gazdagabb ruszinok, mint a kocsmáros és a tanítók. A ruszinok a falun kívül, a hegyekben laktak, arra emlékszem.

A faluban sok zsidó élt. Mivel nagyon kicsi voltam, csak ködösen emlékszem az ilyen dolgokra, de azt tudom, hogy két imaházat látogattak a helybeliek. Minden zsidó család nagyon vallásos volt. Nagy szegénység uralkodott ott. A dédszüleim is, a nagyszüleim, a szüleim, mind-mind nagyon szegények voltak. Egyik napról a másikra éltek. Még mi is kukoricakenyeret ettünk, csak a sábeszra süttött az anyukám fonott kalácsot, bárheszt. Fehér kenyeret vagy feketét, azt nem ismertük, Dombón csak kukoricakenyér járt. A dédszüleimre végképp nem emlékszem, szóval azt sem tudhatom, hogy mivel foglalkoztak.

A nagyszüleimre nehezen emlékszem vissza, ugyanis hétéves koromban láttam őket utoljára. [Akkor költöztek Felsőszelibe, a galántai járásba. – A szerk.] Az anyai nagyapámat nem is ismerhettem, ugyanis ő hamarabb meghalt, mint ahogy én a világra jöttem. Annyit azonban tudok róla, hogy a vezetékeve Lax volt. Egy ízben, még Dombón, kivittek a temetőbe, és azt mondták, hogy itt fekszik a nagyapa. Többé már nem is jártam a sírjánál.

Az anyuka édesanyja is velünk lakott. Jechévetnek hívták. Anya testvére, Lax Wolf bácsi, aki Amerikában élt, az segített nekünk házat építeni. Anyunak kellett eltartania a nagymamát, ezért a bácsi fölépíttette nekünk a háromszobás, konyhás kis házat. A konyhában volt egy kemence, ott süttünk, főztünk. A nagymama bábaasszony volt.

Hat éves múltam, arra emlékszem, hogy a nagymamával külön szobában aludtam. A nagymama nagyon süket volt. Ha éjjel kopogtattak az ablakon, erre én fölébredtem, odamentem hozzá, és fölráztam. Jiddisül mondtam neki, hogy kopognak. Arra is emlékszem mint gyerek, hogy a nagymamának a sírköve meg volt véve, nem tudom, hány éve, és ott volt nálunk a kertben letéve a ház mellett. Nagyon szeretett a kertben dolgoztatni, piros futórózsák is nyíltak ott, a szirmukat összegyűjtötte, és szirupot főzött belőle. Sokféle füvet gyűjtött, ha valahol gyógyítani kellett, ő majdnem minden betegségre talált orvosságot. Ahol szegény volt a család, ott ingyen gyógyított. Nem fogadott el pénzt a szegényektől, az anyum is mindig azt mesélte.

Az apukám szülei az utca másik oldalán, szemben velünk laktak. Fával fűtöttek, és mivel nem volt még villany, [petróleum]lámpával világítottak. Eiländer Izsák nagypapa szabó volt. Mi a nagyapát Zaidinak szólítottuk. Úgy emlékszem rá, hogy ült a gépnél, a fekete kipával a fején. Nagy szakállt viselt. Egy mókás történet jut eszembe vele kapcsolatban. Amikor elmentem hozzájuk, felvett a térdére, és azt mondta, „Gib mir ain kis” [Adjál egy puszit; jiddis. – A szerk.]. Én nem akartam puszit adni neki, mivel bűzlött a fokhagymától. Nagyapa erre elnevette magát, de azért kaptam tőle egy kandiscukrot.

Ráchel nagymama, apukám anyukája kövér asszony volt. Nagyapával kétszobás házban éltek. Tehenet is tartottak. Az istálló az udvaron volt. Hindi nénivel, aki az apa bátyjának volt a felesége, sajnos, a nevére már nem emlékszem, vele jártam etetni a tehenet az istállóba. Felküldött a padlásra, és onnan dobtam le a szénát. Hindi néni kövér volt, nem fért fel a létrán, ezért engem küldött fel.

A nagymama fekete szoknyát, kék kötényt, fekete kendőt és pruszlikot viselt, a lábán finom zsevró bőrből [Sevró bőr – finom kidolgozású kecskebőr, cipőfelsőrészt készítettek belőle. – A szerk.] készült magas szárú fűzős cipőt hordott. A nagyanya a parókáján kendőt is viselt. A nagyapa nadrágban, mellényben és egy ingujjban járt. Pajeszt is növesztett, mint mindegyik dombói zsidó férfi. Apának is volt szakáll, pajesza. A fején kipát hordott. Kalapot otthon nem viselt. A zsidó férfiak többsége kaftánt is hordott [Feltehetően haszid közösség élt Dombón. Lásd még: haszidizmus; haszid öltözk; kápedli; kaftán. – A szerk.], sőt, még strámliban is jártak, de ezt csak apa szokta mesélni.

A nagyszülők testvéreiről sajnos semmit nem tudok. Anyu nem mesélt róluk. A nagyszüleim sem meséltek a saját gyermekkorukról. Hét éves voltam, amikor elköltöztünk Dombóráról. A nagyszüleimet már soha többé nem láttam viszont.

Az édesapám, Eiländer Lajos biztosan Dombón született, 1902-ben. A szülővárosában mindenki a zsidó nevén, Arjénak szólította. Emlékszem, hogy reggeltől estig a varrógép mellett ült, hajtotta, és csak varrt és varrt. Nem volt egyszerű kilenc gyereket eltartani. Minden reggel felkötötte a szíjakat, a tfilint, és a konyhában vagy a szobában imádkozott. Dombón még egyedül szokott imádkozni, mert Benci akkor még nagyon kicsi volt. Csöndes ember volt, szinte csak a munkának élt.

Az édesanyámat Málkénak hívták. 1901-ben született, tehát egy évvel idősebb volt édesapámnál. Otthon mindig kendőt viselt [lásd: haszid öltözk], de ha kiment az utcára, föltette a parókáját. Galántán, ha templomba indult, a parókájára feltette a kalapját is, de Kárpátalján nem. Anyám hosszú ujjú ruhát és harisnyát viselt, nyáron is.

Mindig nagyon jól főzött, nagyon jó gazdasszony volt, mindent be tudott osztani, sokat dolgozott, sokat mosott és vasalt. Annak ellenére, hogy szegények voltunk, meleg vacsorát készített, hogy jóllakjunk. Az étel változatos volt. Annak ellenére, hogy anyukának nem volt semmi segítsége, mindig szakított ránk is időt. Saját kezűleg fésülte a hajunkat, amikor megjöttünk az iskolából, és megnézte, hogy véletlenül nincs-e tetűnk, arra nagyon vigyázott.

Azt sajnos nem tudom, hogyan ismerkedtek meg a szülők, azt sem tudom, mikor házasodtak össze [A fényképek alapján kiderült, hogy 1924-ben. – A szerk.]. Dombón kötöttek házasságot [lásd: házasság, esküvői szertartás], a zsinagógában. A házassági levelet [lásd: házassági szerződés] oroszul is kiállították. A szülők egymás között jiddisül beszélgettek. Amikor nem akarták, hogy mi, a gyerekek is megértsük, amit mondanak, olyankor románra, ruszinra vagy magyarra fordították a szót.

A szüleim streng ortodox zsidók voltak. Kóser háztartást vezettek. Otthon minden kóser volt. Minden ünnepet megtartottunk. Például jött az újév [lásd: Ros Hásáná], akkor jött utána egy hétre a Hosszúnap, a Jom Kipur, amikor mindig estétől másnap estig böjtöltünk. Minden böjtöt megtartottunk, mi is mint gyerekek. Volt az Eszter böjtje [lásd: Purim]. Nem volt olyan böjt, amit tizenkét éves koromtól ne tartottam volna meg. Anyukám Dombón is gyakran látogatta a mikvét. A hegy alján volt egy épületben. Mint gyerek emlékszem erre, ugyanis anyu gyakran elvitt minket magával fürödni. A fürdőben nagy fakádak álltak. Az anyu először lebukott, és aztán minket is megmosdatott. Biztosan fizetett is valamit a meleg vízért, szappant már vittünk magunkkal. Az édesapám is látogatta a mikvét, mert nagyon vallásos volt. A sábesz bejövételével a férfiak fekete kaftánba öltözve, fejükön a strámlit, úgy mentek az imaházba.

Dombón a házunkat fával fűtöttük, lámpával [azaz: petróleumlámpával] világítottunk. Egy az apa varrógépénél, egy pedig az asztalnál lógott. Villanyunk nem volt. Kertes házban laktunk, amire szükségünk volt, ott megtermelt. Nagyon sok almánk is volt, baromfit, libát is neveltünk saját magunknak. A ház berendezése szerény volt. A hálósobában két ágy, két fiókos szekrény állott. Alul a fiókokban szoktuk tárolni a frissen sült pogácsát, kiflit. A házi munkák elvégzésében nem segített senki, soha nem tartottunk cselédet, ugyanis nem volt rá pénzünk. Dombón nagyon szegények voltunk.

Dubován [Dombón] csak zsidó szomszédaink voltak, mint kisgyerekek együtt játszottunk. Apa rongybabákat varrt, rongylabdát, fából kis asztalt készített. Ruhát is varrt nekünk, amíg kisebbek voltunk. Egy folyóhoz, már nem tudom, hogy hívják, oda jártunk fürödni. Dombó hegyes vidék volt, tele erdőkkel. A hegytetőre hajtottuk a libákat őrizni, egyúttal sokat is játszottunk. A föld agyagos volt, arra emlékszem, abból formáztunk mindenféle pogácsákat. Kidíszítettük őket kis virágokkal, így játszottunk. Előfordult, hogy a libák elúsztak a vízen, egyenesen a közeli vízimalom kerekére, ahonnan aztán már nem szabadulhattak, így odavesztek. Sírtunk is, bizony. Nem tudom, melyik folyó volt az, de nagy folyó volt. Tutajokat is úsztattak a folyón, kivágott fát szállítottak a fűrészárugyárba.

Emlékszem, hogy anyunak volt egy bátyja Amerikában. New Yorkban élt, és amikor az 1930-as években hazajött, ölébe vett, és fülbevalót tett a fülembe. Szép rózsaszín ruhát is hozott, pelerinnel, hozzá kis lakkcipővel. Ez az amerikai nagybácsim szabó volt, saját szabóműhelyében dolgozott. Küldött a nagymamának egy képet, rajta volt a feleségével és a lányával. A fejről azonban hiányzott a kipa. A nagymama visszaküldte neki a képet, mondván: „Ez nem az én fiam,

az én fiamnak volt feje, de ennek nincs feje.”

Az anyuka testvérei közül a legöregebbet Joszkovits Jente néninek hívták. Dombón egy utcával odébb laktak. Emlékszem, hogy szombaton mindig elfutottam hozzájuk, mert tökmagot kaptam tőlük. A bácsinak be volt kötve a szeme egy bőrdarabbal, mert kilőtték az első világháborúban. Jól éreztem magam náluk, mert nekik is volt lányuk, akivel barátkoztunk. Sajnos, a nevére már nem emlékszem.

Anyukám másik lánytestvére, Nuszn rabbi felesége Romániában élt. Ahogy mesélték, nagyon vallásosak voltak. A néni fiatalon halt meg, rákban. Azért tudom, mert a nagymama megírta levélben, csak annyit tudtunk meg a haláláról. Apu sokáig dugdosta a levelet anyu elől, de végül mégiscsak megmondta neki, hogy mi történt. Mi akkor már Felsőszeliben laktunk. Nem tudom, hány gyerekük született, azt hiszem, hatan lehettek. A második világháború alatt Romániában volt egy olyan terület, ahonnan a zsidókat nem deportálták. A bácsim is oda került a gyerekekkel [Lásd: zsidótörvények Romániában; zsidók Észak- és Dél-Erdélyben]. A háború után azonnal, ahogy felszabadult Románia, kiment Palesztinába a gyerekekkel. 1978-ban, mikor először voltam Izraelban, még találkoztam az unokatestvéreimmel. Ketten közülük máig Tel-Avivban élnek, a többiek meghaltak.

Apámnak is volt egy bátyja, aki a belgiumi Antwerpenben élt, de nem volt családja. A többi családtagot is segítette, de leginkább minket. Anyunak mindig azt írta, hogy a lányok tanuljanak ki valamilyen szakmát, ő majd férjhez ad minket, de mindegyikünknek legyen szakmája. A második világháború azonban megghiúsította ezeket a terveket. Belgiumból is deportálták a zsidókat, ő így már nem tért vissza.

Apámnak csak egyetlen testvérét ismertem közelebbről, az Etus nénit. A férjét Nachman Tevlovitsnak hívták. Prágában laktak. Közvetlenül a háború előtt született a kislányuk, Jindřiška. A háború előtt nem jártam náluk soha, ezért nem tudok mondani róluk semmit. Prágából vitték őket a terezíni [lásd: Theresienstadt] koncentrációs táborba. Az volt a szerencsájük, hogy a bácsim nagyon ügyes ember volt, fűzfavesszőből kosarakat font, ülőgarnitúrákat és babakocsikat. A németek ezért megkímélték az életét, ugyanis mindig szükségük volt valamire. Kijárt a folyóhoz, ott megszedte a fűzfavesszőket. Csapdákat is állíttatott a varjakra, amelyekből a néni levest főzött. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az egész család megmenekült. Három vagy négy évet töltöttek a terezíni koncentrációs táborban.

Amikor felszabadultak, ahogy az Etus néni mesélte, lovas kocsin mentek vissza Prágába. Egy külvárosi családi házban laktak. 1947-ben Prágában mentem férjhez, és a lakodalmat is a házukban tartottuk. A háború után, amíg férjhez nem mentem, gyakran tartózkodtam náluk. A nénim nagyon szeretett engem, hasonlítottam is rá. Amikor megszülte a lányát, az Evičkát, én mostam rá a pelenkát, és főztem is nekik. Sokat segítettem. 1948 februárjában, még mielőtt a kommunisták Csehszlovákiában teljesen átvették volna a hatalmat, kivándoroltak Amerikába. A bácsimnak ugyanis ott élt egy barátja, aki meghívólevelet és hajójegyet küldött neki. Apa még elment hozzájuk elbúcsúzni. Többé aztán már nem is látták egymást. Hogy miért mentek ki, nem tudom. Lehet, hogy a bácsit is becsukták volna, mert söprűgyára volt.

Amerikában eleinte New Yorkban éltek, onnan Michiganbe, majd Detroitba költöztek, ahol az ortodox hitközséghez tartoztak. Detroitban született az egyetlen fiuk, Ervin, aki a Jichak zsidó nevet

kapta. Etus néni a gyerekeivel jiddisül beszélt. A rendszerváltás után egyszer meglátogattam őket Detroitban. A nénivel, Jindriškával és Jichakkal találkoztam. Jiddisül beszélgettünk, mert a nénim nem tudott már egy szót sem magyarul. Csak annyit tudott, hogy leveleiben magyarul írta: „csókol Etus”. Azt még le tudta írni. A nénim 93 éves korában halt meg. Detroitban van eltemetve a zsidó temetőben.

Jindriška emlékezett az esküvőre is, mindig azt kérdezte az édesanyjától, hogy: „Mami, kdy budu já taková slečna jako Ruženka? ”. [Anyukám, mikor lesz belőlem is olyan nagylány, mint Rózsika? – A szerk.] Engem Prágában Ruženkának hívtak. Arra emlékezett. Nagyon örültek nekem. Mikor Amerikában jártam, Jindriška olyan 64-65 éves volt. Jindriška elvált a férjétől, két családja van, mindketten zsidó házastársat választottak. Jindriška ma már nyugdíjas tanítónő, a fia pedig gyógyszerész. A lánya számítógépen dolgozott, de már ő is nyugdíjas. A gyerekek már nem vallásosak. A fiú még jár templomba, de nem olyan vallásos. A lányok [azaz: Jindriška és Evička] nem járnak templomba sem. Jindriška gyerekei Chicagóban élnek, nem találkoztam velük. A másik unokatestvéremnek, a Jichaknak az egyik lányát és a fiát láttam. A lány egyetemi hallgató volt. A másik lánya Caracasban lakott akkor, vele nem találkoztam.

Én 1927-ben születtem Dombón. Dombón mindenki jiddisül beszélt. Az én anyanyelvem is a jiddis. Korai gyerekkoromból egyáltalán nincsenek emlékeim. Nem jártam óvodába, anyu mellett voltam egészen iskolás koromig. Elsős koromban cseh állami iskolába jártam, ott tanultam meg egy kicsit csehül. A szüleim a jiddisen kívül románul, ruszinul és magyarul is beszéltek.

Kárpátalján nagy volt a szegénység. Mi 1933-ban és 1934-ben Felsőszelibe költöztünk [Felsőszeli a trianoni döntést követően került Csehszlovákiához. Pozsony vm.-i nagyközség volt, ahol az 1910-es népszámlálás szerint 3500 főnyi, magyar ajkú lakos volt. – A szerk.]. Az én bácsim, apámnak a bátyja, a Singer cégnél volt alkalmazva mint kereskedelmi utazó. Beutazta egész Csehszlovákiát. Tudomására jutott, hogy Felsőszeliben van egy zsidó iskola, de arra, hogy állami támogatásban részesüljenek, nem volt meg a kellő számú gyerek. Amint odahurcolkodtunk, meglett a létszám, mert mi, gyerekek akkor már hatan voltunk, és hárman már jártunk iskolába. A felsőszeli zsidó iskola így megkapta az állami támogatást.

Apa hamarabb jött [Felső]Szelibe lakni. Nem volt itt semmilyen rokonunk. Talán egy évig élt itt egyedül, összegyűjtötte a keresetét, és hazaküldte. Aztán már mi is idehurcolkodtunk. [Felső]Szeliben nem volt szabó, így ő lett a zsidó szabó.

Felsőszeliben csak a gazdagabbaknál volt villany, de vízvezeték náluk sem volt. A vizet kutról hordtuk. Járda nem volt. Ha be kellett menni Galántára orvosságért, akkor gyalog futottam Felsőszeliből a városba. A cipőt levettem, nehogy elkopjon a talpa. Anyu egy vizes rongyot is tett a táskába. A galántai hídon először letöröltem a poros lábamat, csak azután vettem fel a cipőt, mert szófogadó gyerekek voltunk. Úgy jöttem be Galántára a gyógyszertárba. Hazafelé menet a hídon ismét levettem a cipőt, és beletettem a táskába, nehogy elkopjon. A falusi doktor, Löwinger autóval közlekedett, és valószínűleg a helyi gyárosok, az Eisler és Szold is. A parasztok többségének lovas kocsija volt.

A dombói és a felsőszeli életmód nagyon különböző volt. Mi otthon még jiddisül beszélgettünk, de a felsőszeli zsidó gyerekek már nem értették a szavunkat, csak néhány öreg zsidó tudott még jiddisül. Felsőszeliben könnyebben éltünk, sokkal könnyebben. Dombón majd minden házban volt

suszter és szabó. A ruszinok vastag posztóból varratták az ünneplő és a munkaruhát, ők kint dolgoztak. Nem pénzzel, hanem tejjel vagy juhtúróval fizettek. Felsőszeliben apa volt az egyedüli szabó. Nagyon megbecsülték és szerették, mindenki a zsidó szabóhoz jött varratni. A munkájáért már pénzt kapott, csak azok, akiknek nem volt pénzük, azok hoztak tyúkot, lisztet vagy tojást. A zsidók is támogattak bennünket, a hitközség is. A falu határában egy szeszgyár működött, Eisler és Szold volt a tulajdonos. A Szold úr ellátott bennünket télire való krumplival és tűzifával. A hitközség megtérítette betegség esetén az orvosság árát.

Felsőszeliben nem volt a zsidóknak tipikus foglalkozásuk. Tyúkászok, libászok, kereskedők voltak. Néhányan a Szoldnál, a szeszgyárban és a mezőgazdaságban dolgoztak. Dombón a tipikus zsidó foglalkozás a szabó és a suszter volt. Mindegyikük a saját házában nyitott műhelyt. Dombón fűrésztelepek is működtek, ahol többnyire zsidókat alkalmaztak. Nagyon nehezen, nagyon szegényesen éltek a dombói zsidók. Sokan közülük ezért vándoroltak ki Amerikába, mint az édesanyám bátyja is, a Wolf bácsi.

Felsőszeliben nem volt rabbi, csak két sakter. A legközelebbi rabbi Galántán élt, ahol két ortodox hitközség működött. Az egyiket a Buxbaum, a másikat pedig a Seidl rabbi vezette. A kántorunknak és a hitközség elnökének a nevére, sajnos, nem emlékszem. Előimádkozni a sakterok, Krakauer és Ehlbaum szoktak. Felsőszeliben az imaház abban az utcában állt, ahol a katolikus templom. Egy nagy udvar tartozott hozzá, ott volt a zsidó iskola épülete is. A zsidó iskola mögötti épületbe jártak hittanra. Utána az egyik sakter lakása következett, majd a másik sakteré. Mi mindkét sakterhez jártunk, de mégis inkább a Krakauerhoz. Mindketten ortodoxok voltak, csak a [felső]szeli zsidó közösség egy része ide húzott, a másik pedig az Ehlbaumot pártolta. Krakaueréknek nagy családjuk volt, azok természetesen a Krakauert pártolták. [Felső]Szeliben éltek a Müllerék, Schwartzék is, ők az Ehlbaumhoz jártak. A Krakauerék Dunaszerdahelyről származtak, Ehlbaumék nem emlékszem, honnan jöttek. A legutolsó épületben volt a fürdő, a mikve.

Otthon csak héber könyveket tartottunk, köztük az egész Máhzor, szóval az imakönyvek, például az újévi imákra, Kol nidré, Mózes öt könyve [lásd még: ima]. Ezeket a könyveket a szüleim naponta olvasták, hiszen rendszeresen imádkoztak, reggel is, este is.

A szülők minden hagyományt megtartottak, szigorúan vallásosak voltak. Édesanyám kóser háztartást vezetett [lásd még: étkezési törvények]. Külön volt a zsíros edény, külön volt a tejes edény. A zsíros étel után hat óráig tejes ételt nem ehettem. Étkezés előtt mindig kezet mostunk, mindenre áldást kellett mondanunk, a víztől kezdve mindenre. Ezt mi is betartottuk, gyerekkorunktól fogva. Emlékszem, amikor először böjtöltem, éppen az Eszter böjtje volt. A templomban az Eszter életéről olvastak. Amint vége lett az ünnepnek, anyu az imaház előtt már várt bennünket. A táskájában mindenkinek hozott egy szelet kenyeret, hogy hazáig aztán kibírjuk.

Sábeszkor, amint az apa megjött a fiúkkal a templomból, megáldott minket. Hazajött, addigra elkészült az ünnepi vacsora, a bárheszt is megsütötte az anyu. Szegényesen, de megvolt. A hét folyamán mindig összegyűjtötte a hozzávalókat. A téli napokban mindegyikünk kapott egy almát vagy tökmagot. A tökmagot pohárba mérte ki nekünk, hogy össze ne verekedjünk rajta, és hogy mindenkinek egyenlően jusson. A faluban a zsidók sábeszra még felöltötték az ünneplő ruhát, de kaftánt és strámlit már nem hordott senki.

Apa Felsőszeliben is gyakran járt a mikvébe, akkor még nagyon vallásos volt. Anyukám is eljárt oda havonta a gyerekekkel együtt, ugyanúgy, mint Dombón. Azonkívül minden reggel mosakodnunk kellett egy spanyolfal mögött. Ott volt a lavór, benne a víz. Amíg az összes gyerek megmosakodott, az egy ideig eltartott. Egymás után mosakodtunk. Egyszer egy héten fürödtünk egy fakádban. Kint megmelegítette anya a vizet, persze nem mindenki kapott frisset, csak hozzá öntöttük a meleget. Nyáron péntek délután fürödtünk, télen pedig csütörtökön, mivel télen hamarabb jön be a sábesz.

A bátyám bár micvójára csak ködösen emlékszem. Felsőszeliben volt a bár micvója, a süteményt Galántán sütötte édesanyám a Löwinger cukrásznál. Tíz éves lehettem, amikor anyukám gyalogszerrel Felsőszeliből Galántára küldött. A távolság a két helység között tizenkét kilométer. Löwingerék már előzőleg két nagy dobozba rakták a süteményt. Visszafelé szerencsém volt, mert egy pomvágli [Vasúti kiskocsi, sínen közlekedik – A szerk.] fölvelt engem. A bár micvóra már valóban nem emlékszem, hiszen én nem jártam az imaházban, csak annyit tudok, hogy az összes zsidó férfi eljött hozzánk látogatóba délután.

Dombón, mint említettem, cseh iskolába, Felsőszeliben már zsidó iskolába jártam. Hat évig jártam ebbe az iskolába, elsőtől egészen hatodik osztályig. A tanítónő, Helena Bergerová, azt hiszem, nagyszombati származású volt. Csak rövid ideig tanított engem. Utána Reisner Zoltán bazini tanító következett. Egy osztályba jártam például a Müller Hasival. 2004 szeptemberében temették el a galántai zsidó temetőben. Ő volt az utolsó galántai, aki a galántai jesiva hallgatói közé tartozott, ahol a Duschinski és később Buxbaum rabbi vezetése alatt folytatta a tanulmányait. Ide járt a későbbi férjem, Deutsch Herman is.

Kedvenc tantárgyam a történelem volt. Mai napig is szeretem. Galántán volt egy tanítónő, akit kimondottan nem szívtam, mert mindig kivételezett a jómódú szülők gyerekeivel. Engem mindig felszólított, Eiländer, tartsd a kezed, és kézbe vette a nádpálcát. Reisner Zoltán volt a kedvenc tanárom. A háború után visszatért ide, Galántára, és feleségül akart venni. Hozzá is mentem volna bizony, ha már közben nem lettem volna Deutsch Hermannak az asszonya.

Én az antiszemitizmussal sem az iskolában, sem pedig a tanárainnál nem találkozhattam, ugyanis kizárólag zsidó iskolákba jártam, és maguk a tanárok is zsidók voltak. Külön zene- és nyelvórákat nem vettem, nem is lett volna rá pénzünk. Zsidókkal barátkoztam az iskolában is, néhány kivétellel a közvetlen környezetemben is zsidók éltek.

Felsőszeliben közös udvarban laktunk egy öreglánnyal, Paula kisasszonnyal és egy evangélikus családdal, a Kozákékkal. Paula kisasszonynak volt egy kis textilüzlete. Ha valamire szüksége volt, minket, a gyerekeket küldött el, és mi elfutottunk. Kozák úr ács volt. Három családja volt, két lány és egy fiú. Annak ellenére, hogy a szülők jó viszonyban voltak, mégsem látogatták egymást. Kölcsönösen tiszteltük egymás vallását. A Kozákék például, mikor öltek, akkor beletették a kenyérkosárba a lisztet, tojást és egy élő kacsát. Úgy hozták át, hogy ez az ölés. Karácsonyra vagy húsvétra nekünk mindig gyümölcsöt adtak meg diót. Soha nem hoztak kalácsot, mert tudták, hogy azt mi nem ehetjük meg, mivel nem kóser. Arra emlékszem, hogy tiszteletben tartották a vallásunkat. Az udvar tágas volt. Volt egy kertünk, amit bedolgoztunk. Anyám baromfit és kacsát is nevelt. Az udvar mögött már a Dudvág folydogált.

A szülők csak az imaházat látogatták, baráti látogatásra nem szakítottak időt, egyszerűen nem értek rá. Keményen dolgoztak, apu varrt, anyu meg a gyerekekkel foglalkozott. Hol mosott, hol

meg vasalt, ilyesmire [azaz: baráti összejárásra] nem volt idő.

Mi nem tudtuk, hogy mi az a nyaralás, olyasmi nem létezett. Anyu minden nyáron, két-három hónapra is elment Dombóra meglátogatni az édesanyját. A legkisebb testvéreimet szokta magával vinni, ugyanis a kicsiknek még szükségük volt rá. A dombói erdőkben aztán mindenféle gyümölcsöt és gombát szedtek. Azokat megszáritotta és hazaküldte. Mi, akik nagyobbacsokkák voltunk, otthon maradtunk, mert az iskola szeptemberben kezdődött, anyu pedig csak később érkezett haza, az őszi ünnepekre. 1940-ben vagy 1941 nyarán járt utoljára Dombón, akkor látta utoljára az anyukáját is.

Felsőszeliben nem volt piac, Dombón sem. Csak Galántán volt piac. Dombón minden megtermett, amire szükségünk volt. Felsőszeliben, emlékszem, voltak vásárok, de hogy milyen gyakran, azt nem tudom. Dunaszerdahelyről és máshonnan is eljöttek oda a vásárosok. Kislány koromban, kilenc-tíz évesen már vigyáztam, hogy ne lopjanak. Mindig kaptam egy darab anyagot, amiből aztán ruhát vagy szoknyát varrattak nekem. A családnak nem volt olyan állandó kereskedője, akitől rendeltünk volna bármit is.

Felsőszeliben, ahol laktunk, élt egy nagy kommunista, és annak volt egy fia. Kátyó Bélának hívták. Ahogy megyünk kifelé a faluból, ott áll egy híd, a rakottyási híd. A Bélát mindig azzal csúfolták, hogy nézze, a rakottyási hídon jön a Hitler, és elviszi a kommunistákat. Ez 1934-1935 körül történt, a faluban akkor még nem volt zsidóellenes hangulat. Velem a gyerekkoromban nem érzékeltették, hogy zsidó vagyok. Nem, soha.

1938-ban, amikor bejöttek a magyarok [1938. november 2., lásd: első bécsi döntés], bennünket rögtön a következő héten kiutasítottak a faluból azzal, hogy apa bolsevista. Mi akkor azt se tudtuk, hogy mit jelent az a szó. Jól megvoltunk Felsőszeliben, addig soha semmi bajunk nem volt senkivel. Vissza akartak küldeni bennünket a Kárpátaljára, mert nem volt elintézve a magyar állampolgárságunk [lásd: KEOKH]. A tél közeledtével kitoloncoltak bennünket a falu határára, Barakonyba. Decemberben már fagyott, a szüleim pedig nyolc gyerekkel a szabad ég alatt a hidegben sínylődtek. Galántán a zsidók rögtön közbeléptek, amint ezt megtudták. Autót küldtek, úgy hoztak bennünket Galántára. Akkor utaztam először autóval. Rögtön egy berendezett szobát is kaptunk, ágyakkal. A zsidó hitközség intézkedett ez ügyben, konkrét személyekre sajnos nem emlékszem. Azt is kijárták, hogy megkaptuk a letelepedési engedélyt, de apámnak naponta jelentkeznie kellett a határrendőrségnél. A Kárpátalját is visszacsatolták közben Magyarországhoz. A belgiumi nagybácsim is küldött pénzt, így megszereztük az állampolgárságot. Anyu a történetek után már nem akart visszamenni Felsőszelibe, azért maradtunk itt Galántán [Galánta a Kisalföld északi részén, az ún. Mátyusföldön fekvő város, járási székhely (1910-ben 3300 főnyi túlnyomóan magyar, csekély részben német és szlovák anyanyelvű lakossal), amely a trianoni szerződést követően Csehszlovákiához került (ekkoriban 3600 lakosa volt). 1938 és 1945 között ismét Magyarországhoz (Pozsony vm.) tartozott (lásd: első bécsi döntés). – A szerk.].

Nyolc testvérem volt. A legnagyobb testvérem, a Benő és a legkisebbik, a Miksa között tizenöt év korkülönbség van. Benő, Hana, Sári, Mancsi és Eszti Dombón születtek. Sándor és Gizike Felsőszeliben, Miksa pedig Galántán született. A kisebbik testvéreimre csak homályosan emlékszem, ugyanis aránylag keveset voltam velük. Édesanyám a nyári szünetben elvitte magával a kicsiket a nagymamához Dombóra, így három hónapig nem is láttam őket.

Benő, a legöregebbik testvérem nagyon szorgalmas gyerek volt. Szencen kitanulta a szabómesterséget. Amikor apa bevonult munkaszolgálatba, akkor ő tartotta el a családot, akkor már Pesten dolgozott a műhelyben. A második világháború alatt hunyt el. Anyu imádta őt.

A legtöbb időt a húgommal, Hanával töltöttem. Felsőszeliben, a házunk mögött folyt a Dudvág. Télen a befagyott vízen korcsolyáztunk, szánkóztunk. A korcsolyát apa faragta fából. Nyáridőben kalászt szedtünk, mert anyánk baromfit nevelt. Egész nyáron dolgoztunk a szünidő alatt.

Hanával együtt voltunk az allendorfi munkatáborban. Amikor felszabadultunk, együtt jöttünk haza. Hana egy ideig Galántán maradt, de 1946 tavaszán elment Kassára, és onnan a későbbi férjével Palesztinába indult. A hajót elfogták, az utasokat Ciprusban kiszállították. Leveleztem vele, képeket is küldött onnan. Ciprusról hajóval utazott tovább Izraelba. Ott bevonult katonának.

Hana férje nagyon fiatalon lezuhant valami építkezésnél és meghalt. Kassai fiú volt. Három családjuk született. Velük nem tudok beszélni. Ha elmegyek hozzájuk, azt mondják, Dada néni, salom, adnak egy puszit, aztán megint eljönnek, amikor hazamegyek, megint salom meg egy puszi és kész. Hana egyik lánya tanítónő, Malkénak hívják. Az én lányomnak is ez a zsidó neve, anyukánk után neveztük el őket. Malke férjének a szülei Marokkóból származnak. A másik unokahúgom, Sára bankhivatalnok volt, de miután férjhez ment, már nem dolgozik. A két lány a családjával Tel-Avivban él. Hana fiának, Markus Elinek vasnagykereskedése van, és közben most végzi a jogi tanulmányait is. A feleségének a szülei Lengyelországból mentek Izraelba. Hana és a fia családja a mai napig is Netanján él. A zsidó hagyományokat tartják, és a mai napig mindegyikük kóser háztartást vezet.

A második lánytestvérem, Sárika, akit mi Sárának hívtunk, nagyon okos és szép kislány volt. Már hatéves korában verseket írt. Esztikére és Mancira már nem nagyon emlékszem. Sándor, akit Salamonnak, illetve Saulinak szólítottunk, 1935 telén született. Szép gyerek volt. A sóletot ő szokta széthordani a péktől a jómódúaknak. Mindig kapott érte pár fillért. Anyunak a születésnapjára tévedésből fakanalat vett, de ő messziről boldogan kiáltozta, hogy ajándékba sótartót vásárolt. Sokáig szórakoztunk rajta, még a mai napig is mosolygok rajta, ha visszagondolok rá. Gizikéről és Miksáról sajnos nincs emlékem. A legfiatalabb testvérem, a Miksa csak négy éves volt, amikor anyával, Sárival, Mancival, Eszterrel és Sándorral elgázosították.

Gyerekkoromban betartottunk minden zsidó ünnepet, hagyományt. Ahány böjt van a zsidóknál, mind betartottuk, már amit nekünk, a lányoknak kellett betartanunk. A férfiak minden héten böjtöltek, de azt persze nekünk nem kellett betartani. Szombatonként reggel, ahogy felkeltünk, már várt a kalács és az ünnepi reggeli. Apa elment a templomba, délben jött haza. A péktől elhoztuk a sóletet, ünnepi ebédet ettünk. A sóletot két péknél sütötték, a Schultznál és a Lichtnernél. Otthon elkészítettük, húst tettünk bele, meg mindent, ami éppen jutott. Anyukám leöntötte vízzel, lekötötte, rátette a fődöt. A nevet is ráírta. Péntek délután az anyu elvitte a pékhez. Mi a Schultzékhöz hordtuk. Betették a kemencébe. Ha jó helyre került, akkor a sólet is jó volt. Előfordult azonban, hogy félig nyers maradt, de néha el is égett. Azt mondták, hogy a sólet olyan, mint a házasság. A szülők délután lepihentek, mi meg elmentünk a kastélyba sétálni. Fiatalokkal játszottunk. Szombaton csak olvasni lehetett, vagy délután, mikor még fiatalabb voltam, a zsidó lányiskolába, a Bet Jákovba is jártam.

Hosszúnapkor [Jom Kipur] éa újévkor [Ros Hásáná] az anyu elment a templomba. Olyankor mindig szépen felöltözködött. Szép ruhái voltak, a bácsim küldte neki Amerikából. Mielőtt kilépett volna a házból, parókát, kalapot tett a fejére. A lányok addig nem mentek vele el a templomba, amíg 12 évesek nem lettek. Mi, kislányok csak ünnepnapokon mentünk el a templomba megnézni az anyut, különben lent játszottunk az imaház udvarán. Sokan voltunk az udvaron. A fiúk már bent ültek a zsinagógában, és a férfiakkal imádkoztak, főleg, ha már túllépték a tizenharmadik életévüket [Azaz már megvolt a bár micvójuk. – A szerk.]

Hosszúnapkor böjtöltünk. Tizenkét éves korunktól kellett böjtölni egész nap, ki is bírtuk. A sátoros ünnepre [Lásd: Szukot] mi is állítottunk sátrat, földíszítettük, csillagokat tettünk rá, és aztán csak jártunk megnézni a többiekét, hogy kié a legszebb. A sátrat apa szokta építeni az udvaron. Ha egy udvarban négy zsidó család lakott, mind a négy család külön állított sátrat. Ott tartották az egész ünnepet, bent a házban csak aludni lehetett, enni a sátorban kellett. Ha esett az eső, akkor is ott ettek állva.

Zsinagógába minden ünnepen, Pészahkor, pünkösdkor [lásd: Sávuo]t jártunk. Pünkösdön a zsinagógát kidíszítették virágokkal, örömnep volt az. A Hosszúnapot és az Újévet csak a zsinagógában ünnepeltük, utána otthon az ünnepi ebéd és vacsora következett. A templomban imádkoztunk. Kedvenc zsidó ünnepem a pünkös, mert akkor azt ehet az ember, amit akar, és persze ahol akar. Húsvétkor nem lehet azt enni, amit akarunk, sátoros ünnepkor meg nem ehet ott az ember, ahol akar. Ezért a legjobb ünnep a pünkös.

A szüleim a zsidó hagyományokból és a vallásból szinte mindent átadtak nekünk. Egy rendes ortodox zsidó család voltunk. Anyukámnak én mindig azt mondtam, hogy ha én férjhez megyek, nem fogom viselni a parókát. Azt válaszolta, hogy ki fog a hajad hullani. Édesapám és a bátyám cidáklit viseltek, egészen addig, amíg nem deportálták őket, sőt, még arra is emlékszem, hogy a bátyám a lágerba is vitt párat magával. A családukban a férfiak pajeszt növesztettek maguknak, apámnak szakállá is volt. 1938-ban, a magyarok alatt vágatta le a szakállát, de a bátyám továbbra is hordta a pajeszt.

Galántán akkoriban két ortodox hitközség volt, az egyiket Buxbaum rabbi, a másikat Seidl rabbi vezette. Mindkét rabbinak külön-külön udvara volt. Mindkét udvarban állt egy zsinagóga és mikve. Mi a Buxbaum rabbi hitközségébe tartoztunk, akit a szüleim vallásosabbnak tartottak. Ennek ellenére az anyukám a másik, a Seidl udvari mikvébe járt. Itt a Vogel sakter felesége volt a mikvés asszony. A Vogelék is Kárpátaljáról származtak, jóban voltak velünk. Az anyu bennünket is oda vitt fürödni, biztosan azért, mert ott nekünk nem kellett fizetni. A mikve belül fehér csempével volt kirakva. Az asszonyok a kabinokban vetköztek. Megfürödtek a kádakban, és végül lebuktak a medencében, amely a terem közepén volt. A háború előtt az összes galántai zsidó asszony rendszeresen eljárt a mikvébe. A másik mikve a Buxbaum rabbi udvarában állt, ott, ahol ma a holokauszt-emlékmű látható.

A Buxbaum udvaron állt a templom, a jesiva és a rabbi háromszobás lakása. Az udvarban volt egy konyha, aztán két helyiségben a bóherok tanultak. A templom másik oldalán volt a menza és a héder, ahova a fiatalabb gyerekek jártak. A menzán étkeztek a bóherok és a szegények. Az udvarban egy maceszsütöde, elöl pedig egy mézárszék volt. A mézárszék tulajdonosa a férjem bácsija, a Hirschler volt. Az udvar végében lakott a sakter, akit Weinsteinnek hívtak, és a Buxbaum rabbi fia. Amikor Galántára kerültünk, mi is itt laktunk. Később el kellett mennünk onnan, mert egy

Schlafstübét rendeztek be ott a snorreroknak és a szegényeknek.

Galántára nagyon sok snorrer járt, leggyakrabban Kárpátaljáról érkeztek, nagy szegénység uralkodott ott. Hozzánk nem jártak. Tőlünk nem messzire lakott egy házaspár, akik nagyon szegények voltak. Anyu minden csütörtök délután egy kis lisztet, tojást vitt át nekik, így anyu a még szegényebbeknek segített, mint mi voltunk. A házaspár nevére már nem emlékszem. A háború alatt elvitték őket Auschwitzba. Nem jöttek vissza.

A Seidl rabbi udvarán elől a Müller nevezetű család lakott. Mögöttük a házban Seidl rabbi lakott. Amikor kislány voltam, még a második világháború előtt, meghalt a Seidl rabbi. Én csak a feleségét ismertem. Két lányuk volt. Az egyik lánya a bét jákovban imádkozni tanított engem. Szemben velük lakott a Vogel sakter, akinek a háza mellett volt a mikve. A mikve után a zsinagóga következett. A zsinagóga mögötti épületben lakott a fiatalabbik Seidl rabbi, aki édesapja után átvette a hitközséget. A rabbi háza utáni épületben volt a Deutsch lakása, aki kántor és tanító volt. Az első két helyiségben hittant tanított, aztán laktak a Deutschék. Aztán következett az aggok háza. Az udvarba két oldalról lehetett bemenni. Az egyik oldalon állt a bíróság épülete, a másik bejárat a főutcáról nyílt.

Antiszemita megnyilvánulásokkal nem találkoztam, még a magyarok alatt sem. A rokonok vagy a szomszédok sem beszéltek erről. 1944-ig mi külön éltünk, szinte csak zsidókkal érintkeztem. Volt ugyan egypár keresztény barátnőm, persze még akkor gyerekek voltunk. Tizenhét éves voltam, mikor elvittek.

Az 1941-ben kiadott ún. Zsidó kódex alapvetően megváltoztatta az életünket [Minthogy Galánta 1938 novembere óta ismét Magyarországhoz tartozott, nyilván a magyarországi zsidótörvényekre gondol – lásd: zsidótörvények Magyarországon. Az ún. Zsidó Kódex az 1939-ben megalakult Szlovák Állam 1941-ben hozott, zsidókat súlyosan diszkrimináló rendelkezéseit tartalmazta. Lásd ott. – A szerk.]. Őszintén szólva, az ember úgy érezte magát, hogy mindenéből kifosztották. Az egész fiatalságomtól megfosztottak. Moziba se járhattunk, az iskolát is abba kellett hagyni. 1944-ben a zsidókat Galántán is gettóba zárták [Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Galántán a mintegy 5100 főnyi lakosság 23,9%-a volt zsidó vallású. A gettóban, melyet a zsinagógában és körülötte rendeztek be 1944 májusában, 1100 helyi és 600 környékbeli faluban élő zsidót zsúfoltak össze. – A szerk.], onnan jártunk dolgozni a földekre. Egy-két hónapot dolgoztunk, utána megint elvittek a galántai majorba, ahol a reneszánsz kastély áll. Ott is laktunk, abban a kastélyban [Talán az Esterházy, ún. öreg kastélyról és/vagy valamelyik hozzá tartozó majorsági épületről van szó. – A szerk.]. Romokban volt ott minden. Borzasztó körülmények között éltünk, nem lehetett főzni, nem lehetett mosakodni, nem volt vécé. A majorban kukoricát kapáltunk, retket, spenótot, mákot szedtünk, meg ami volt. Az uradalom nem tudom, kié volt. Akkor még az egész család együtt volt, apán kívül. Őt munkaszolgálatba osztották be Mátészalkára. Már nem emlékszem, meddig voltunk a majorban.

Onnan az újvári téglagyárba [Nyilván az érsekújvári Kurzweil téglagyárról van szó. – A szerk.] hurcoltak el bennünket, ahol két hétig maradtunk. A téglagyárban azon a helyen aludtunk, ahol a téglát tárolták. Nem dolgoztunk semmit, csak vártuk, hogy mikor és hová visznek. Az egész környékről voltak ott emberek. Egy napon bevagoníroztak bennünket. Magyar csendőrök, kakastollasok csak betuszkoltak minket a vagonokba, nem tudom, hányan lehettünk [Braham szerint 4843 zsidó vagoníroztak be Érsekújváron, a deportáló transzportok június 12-én, illetve 15-

én hagyták el a várost. – A szerk.]. Nem gondoltunk mi arra, hogy milyen sors vár ránk. Számtalan sok csendőr kísért minket, én nem is mondom, hogy németek, én csak a magyar csendőrökre emlékszem, a kakastollakra. Kassán megállították a szerelvényt, mert néhányan közülünk útközben meghaltak. Azokat ott kitették, de bennünket nem engedtek ki. A mi vagonunkban nem voltak halottak. Kassán magyar csendőrök voltak mindenhol. Aztán újra elindultunk, meg sem álltunk, csak Auschwitzban. Nem emlékszem, hogyan viselkedtek ezek a csendőrök, ha engem bántottak volna, akkor tudnám. Nem tudom. Arra emlékszem, cédulákat dobáltunk ki a marhavagonból útközben, hogy hová visznek, meg hogy elvittek, meg ilyeneket. Az út pár napig tartott. Állandóan dobáltuk ki a cédulákat. Hogy mire volt ez jó, nem tudom, de csak dobáltuk. Én is ráírtam a cédulámra, hogy nem tudom, hová visznek, éhezünk és hogy becsuktak egy marhavagonba. Negyvenen vagy ötvenen lehettünk a vagonban. Egész családok voltak ott, a gyerekek sírtak, éhesek, szomjasak voltak, se víz, se vécé. Csak egy kanna volt odatéve a sok embernek, borzasztó bűdös volt. Akkor még ott volt az egész családjuk, kivéve apát. Amikor anyu meglátta Auschwitzot, azt mondta: „Innen többet nincs kiút.” Megérezte, hogy rossz helyre érkeztünk, tudta, hogy mi van.

Ahogy megérkeztünk Auschwitzba, megállt a vonat. Egy férfi, akiről később azt mondták, hogy Mengele, csak intett: jobbra, balra. Anyukámat és a testvéreimet balra, bennünket a húgommal meg jobbra osztott be, vagy fordítva, az mindegy. A húgom közben valahogy a sok ember között elveszett. Anyu után futottam a másik sorba, hogy segítsék neki a kisebb gyerekekkel. Anyu elküldött, hogy menj, keresd meg a Hanát, mert neked több eszed van, legyen együtt a család. A bátyámról sem tudok, ő is elkeveredett a tömegben. Biztosan a férfiakhoz tették, arra nem emlékszem. Ahogy futottam a testvéreimet megkeresni, Mengele egy pofont adott, és odalökött engem a másik oldalra, ami megmentette az életemet. Sírva fakadtam, hogy nem segíthettem az anyunak. Nem tudtuk meg rögtön, hogy mi történik, nem tudtuk.

Egy barakkban, szállásoltak el, ahol nagyon sokan voltunk. Esett az eső. Állt az esővíz, ülve vagy állva tudtunk csak aludni. Egy helyiségben százával is voltunk. Nem lehetett ott pihenni. Minden éjjel valaki megbolondult, ide-oda futkostak, vagy becsináltak. Nem volt ott víz. Latrinára kellett járni, de éjjel senki sem mert kimenni, mert féltek, hogy lelövik őket. Hajnalban keltünk fel. Számoltak. Ötös sorokban álltunk, sokat szenvedtünk az éjjel a hideg miatt. Nappal viszont 35 fokos hőség gyötörte az embert. Hajnalonként majd megfagytunk, csak álltunk a sorban. A sajkába reggelire kávént öntöttek, estefelé kaptunk egy darabka kis kenyeret valami kis hússal. Folyton éhesek voltunk. Ivóvíz nem volt, azt csak ciszternában hozták. A vízért sorba kellett állni. Én a testvéremmel, Hanával és a három galántai barátnőmmel álltam sorba. Persze mindenki tolakodott a víznél. Az SS-katonák a derékszíjon lévő vassal ütötték a nőket, ahogy tolongtak a víznél. Ha valakit fejbe találtak, az bizony meg is halhatott. Volt is mindig egypár halott.

Egyszer megbetegedtem, tífuszt kaptam, ami magas lázzal jár. A barakkban, ahol mi voltunk, volt egy hely, ahová a betegeket gyűjtötték össze. Onnan a betegeket vöröskeresztes autóval, a halottakkal együtt rögtön a krematóriumba szállították, azt már tudtuk. A testvérem, a barátnők sírni kezdtek, ne hagyd el magad. Ahogy már kifelé tuskoltak, jött az SS-nő, és olyan két pofont adott, amit az életemben nem felejték el. Azt láttam, hogy mintha két gyertya égne a szemem előtt. Vérezni kezdett a fülem, a szám, mindenem, de jobban lettem. Ki is tudtam menni, és ott beálltam én is a sorba. A betegség elmúlt, pedig nem mentem orvoshoz. Tizenhét évesen az ember élni akart. A szlovák lányok, akik már három éve a lágerban éltek [1942 tavaszán érkeztek meg Auschwitzba az első zsidó nők, 16–30 év közötti lányok és asszonyok Kelet-Szlovákiából. – A

szerk.], ők voltak a Lagerälteste vagy Stubendienst. Mindig azt mondták, látod azt a füstöt, ott égetnek, ott ment el az anyád is meg a testvéreid is.

Anyu és a testvéreim haláláról még Auschwitzban hallottam, júliusban. Ott voltunk egy- két hétig, már hallottuk. Éreztük is, mert bűdös volt, állandóan égett hússzag terjengett. Naponta érkeztek új foglyok. Mi a hetes barakkban voltunk. Emlékszem, a másik oldalon volt a cigányláger, ahol német cigányok voltak. Egyik éjjel csak azt hallottuk, hogy kiabálnak, segítség, segítség, mert visznek minket a krematóriumba. Reggelre minden elcsöndesült, egy cigány sem maradt ott. Mind fiatalok voltak, nem mehettünk hozzájuk, mert villanykerítés választott el tőlük. Láttuk őket. Helyettük aztán olyan foglyok érkeztek, mint mi.

Anyám öccsével, Alter bácsival is találkoztam Auschwitzban. Ő rakta ki a vagonokat. A bácsi megkérdezte, kivel vagy? Mondom, a Hanával. „Menjetek munkára, ha visznek.” Kértem, hol van az anyu? Azt mondja, anyu már jó helyen van. Ott dolgozott a krematóriumnál, a ruháknál. Jelentkeztünk is pár nappal később munkára, amikor szelektálás volt. Kivittek bennünket egy térre, több ezren is lehettünk. Úgy ezret választottak ki munkára. Éjjeli műszakra osztottak be a krematóriumhoz. Sziléziában borzasztó, milyen időjárás van. Éjjel hideg volt, majdnem fagyott, nappal viszont meg nem lehetett kibírni a hőséget, majd elégett az ember bőre. Volt ott egy pozsonyi nő. Hideg volt, dideregtünk, ezért ő azt mondta, hogy beenged nekünk egy kis gőzt, de ne kiabáljunk. Amikor beengedte a gőzt, azt hittük, hogy jön a gáz. Persze elkezdtünk ordítani. Gyorsan lecsukott mindent, hogy meg ne hallják a németek. Másnap aztán vizet engedtek, hogy fürödjünk, ruhát kaptunk, és irány Allendorf [Ez a buchenwaldi koncentrációs tábor egy munkatábor volt. – A szerk.]. Három napig mentünk, Drezdában borzasztóan bombáztak. Ott kiengedtek bennünket, hogy legalább a kis szükségünket elvégezzük. Egy német, aki éppen arra járt, megkérdezte, persze németül, mi vagy te, fiú vagy lány? Mondom, leány. Úgy megrázta a fejét, és azt mondta, Gott, ahogy ti kinéztek! Mert azt se lehet mondani, hogy minden német rohadt volt.

Júniustól augusztus közepéig voltam Auschwitzban. Amikor Allendorfba kerültünk, lefeküdtünk a földre és megcsókoltuk. Kis virágok is nőttek a táborban. Mindenkinek jutott egy priccs, háromemeletes ágyak voltak itt. Kaptunk egy pokrócot, egy szalmazsákot. Ez Auschwitzban nem volt, ott csak a földön ültünk. Feküdni sem feküdhettünk. Allendorfban emberibb volt az élet. Ezren voltunk. Hétszáz magyar volt itt Magyarországról, mi, felvidékiek háromszázan lehettünk. Én mindenhová mindig jelentkeztem, a konyhába is bekerültem. Persze a német tudásom is segített nekem. Végig, amíg a lágerban voltunk, én a konyhán dolgoztam.

Egy felügyelőnő, a Margaret, különösen kegyetlen volt. Elneveztük őt gyöngytyúknak. Ha közeledett, azt mondtuk, jön a gyöngytyúk, mert azt nem mondhattuk, hogy jön a Margaret. Egyszer ezt meghallotta, és elárulták neki, mit jelent ez a szó. Kaptunk mi gyöngytyúkot. Gumibottal és a kezével nagyon megvert, majd bezárt bennünket, nem tudom, hány napra a pincébe, persze enni nem kaptunk. Engem ott két ízben is nagyon megverték.

Nem kellett a muníciós gyárban dolgoznom. A gyár négy-öt kilométerre volt a szállásunktól. Azt hittem, hogy minden a föld alatt volt, mert a nagy fák mindent eltakartak, szinte elbarrikádolták velük a gyárat. Egyszer én is voltam a gyárban, amikor a húgom beteg lett. Ott láttam meg, hogy mit dolgoznak. Az allendorfi tölténygyárban bombákat töltöttek. A munka nagyon nehéz volt. Reggel elindultak, kaptak egy fél liter tejet. A bombákat kifűrták, beletették a kanócot, a gyújtót. Úgy látszik, nagyon ártalmas volt az egészségre, ezért tejet is adtak. Márciusig Allendorfban

maradtunk. Allendorf Buchenwaldhoz tartozott. Március végén evakuáltak bennünket, éjjel-nappal megállás nélkül meneteltünk, nem tudom, hány napig. A németek is velünk, de nem lőttek közénk. Ők Berlin felé vonultak, mi pedig nem tudom, hová. Egy karámba zártak be, ahol a juhok teleltek. A karámot velünk együtt fel akarták gyújtani. Az SS, aki nálunk volt a lágerban, ezt nem tette meg. Adolf Hupkának hívták, nem égetett fel minket. Rendes ember volt. Amit tudott, megcsinált nekünk. Rendes ember volt. A felügyelők a lágerban nagyon rondák voltak. De ő rendes volt, nagyon rendes. Azt mondta nekünk: „Ti holnapra szabadok lesztek, de velünk nem tudom, mi lesz.” Másnap ismét tovább indultunk, levették a halálfejes jelvényt a kabátokról meg a sapkáról. Aztán szétszéledtünk egy erdőben, azt hiszem, a schwarzwaldi erdőben [a Fekete erdőben].

Még mindig csak menekültünk. Egy lengyel bevitt bennünket egy majorba, és azt mondta, hogy legyünk csöndben. A major tele volt német tankokkal és német katonákkal. Gondoltuk, szép kis csapdába kerültünk. Talán húszan lehettünk, a többiek lemaradoztak. Éjjel tejet hozott nekünk, erre megnyugodtunk egy kicsit. Egyszer csak egy fekete tank állt le előttünk. Feketék voltak. Amerikaiak. Katonák, tisztek, magyarul is beszéltek. Maradjatok itt, mondták, majd este eljövünk értetek. El is jöttek értünk, bevitték egy faluba, és ott egy iskolában szállásoltak el. Körülöttünk a németek, mindenütt szalma, tetvek, bolhák, de mégis örültünk. Egy hét múlva megint eljöttek. Konzerveket ettünk, az amerikaiak hozták. A hazai németek elbújtak. A polgármester csak egy hét után jött el hozzánk. Az amerikai tiszt megfenyegette, hogy ha nem helyez el bennünket tisztességes házakba, akkor felakasztatja. Harmincan lehettünk. Tizenötünket tett egy csoportba, tizenötöt máshová helyeztek. A polgármester ezentúl személyesen eljött, és fölírt, hogy mire van szükségünk. Sok mindent adtak ők is nekünk. Egy nagy dobozt mindig teleraktak ennivalóval, nem szenvedtünk az éhségtől többé, törődtek velünk.

Sajnos, meg is betegedtem. Rögtön jóllaktam, amikor fölszabadultunk. Első dolgom az volt, hogy mákos tésztát készítettem, találtunk ott abban a villában mákot, lisztet. Egy hónapot feküdtem az amerikai kórházban. Ha nincs ott segítség, nem jövök haza. A húgom és a másik három barátnő nem betegedtek meg, de én a mákos téstával igen jóllaktam.

1987-ben azok számára, akik Allendorfban voltak, szerveztek egy találkozót. Gyönyörű hotelokban laktunk. Amikor mi Allendorfban dolgoztunk, a falut nem láthattuk, mert mi a falun kívül voltunk. Az egy kis falu volt eredetileg, ma pedig egy város lett. A németek svédasztalokkal vártak. Külön kóser és nem kóser ételeket tálaltak. Volt ott sajt, sült krumpli, főtt krumpli, mindenféle halak, azt ették a kóserosok, és nekünk meg azt tálaltak, amit akartunk. Körülbelül nyolcszázan gyűlhettünk ott össze, mert mindenki hozott magával egy társat. Mi úgy négyszázan lehettünk, és négyszázan voltak a kísérek. Az utat ők fizették, ők fizettek mindent. Mi autóval mentünk, eljött a lányom és a vejem is. Odamenet az egyik frankfurti barátnőmnél aludtunk, aztán mentünk csak Allendorfbá. Sajnos, nem ismertem meg a hajdani fogolytársaimat, mert mindenki öreg volt. Engem viszont páran megismertek. Te vagy a Rózsi a konyhából, mondták.

Végig együtt voltunk a barátnőinkkel, eljártunk a Kasselba, az amerikai katonai parancsnokságra, hogy hazajöhessünk. A barátnőim Amerikába akartak menni, hogy nincs miért visszatérnünk. Mi még mindig reménykedtünk, hátha az anyu vagy a testvérek visszajöttek. Haza akartunk jönni. Ezren voltunk összesen, abból háromszáz volt felvidéki, a többiek magyarok voltak. A magyarok maradtak, bennünket, a felvidékieket hazahoztak. Egész Pilsenig utaztunk teherautókkal. Pilsennél átadtak bennünket az oroszoknak. Borzasztó élmény volt, hogy az oroszok mit csináltak velünk,

mindenünket elvették, amit onnan hoztunk, néhányunkat megerőszakoltak.

Eljutottunk Galántáig, ott kivittek a galántai útra. Egy kirgiz lövöldözött. Az amerikaiaktól olasz bakancsokat kaptunk. A kirgiz letette a fegyvert, és én odarúgtam neki. Ahogy leesett, a többiek a puskáját eldobták, és segítségért kiabáltunk. Féltünk, hogy a társai lelőnek bennünket. Elment a kastélyba, mert akkor ott volt a parancsnokság, akkor két orosz és egy galántai jött. Ki tudja, hogy mit követett el, mert ott előttünk a kirgiz katonát lelőtték. Aztán az ónyi útra [Óň, magyarul Óny, Galánta melletti tanya, ahol a gazdasági cselédek laktak. Jelenleg a város egy része. – A szerk.] vittek bennünket, lehettünk vagy tízen. Ott volt a húgom, Hana, a Rózsa Edit, Szidi, a három Ádler lány és még mások. Ma már csak kevesen maradtunk, akik visszajöttek. Most össze-vissza heten vagyunk Galántán és a közeli környéken.

A barátnőmnek, Stein Szidinek az apja már otthon volt. A Stein bácsinak volt egy szobája, és ott laktunk mi, négyen – a Rózsa Edit, a Hana, a Szidi és én. Amikor visszatértünk Galántára, megtudtuk, hogy az apánk Pesten él. Hana Galántán maradt egyedül, csak én mentem megkeresni apát Pestre. Életemben még nem jártam nagyvárosban, még Pozsonyban sem, de azért mégis útnak indultam a galántai fiúkkal. Figyelmeztettek az oroszokra, vigyázz, nehogy csináljanak valamit! Azzal letettek engem egy helyen. Szerencsém volt, mert két galántai lánnyal találkoztam. Tudtam, hogy ők Pesten laktak. Megkérdeztem tőlük, nem látták-e az apám. Ahogy mondták, a Bab utcában lakott. Elmentünk oda, abba az utcába, apa azonban elköltözött onnan. Visszavittek a Nyár utcába, egy iskolába, ahol a lágerből visszatért rabokat szállásolták el. Estefelé látom, hogy a másik oldalon egy házból kijött az apám. Ő is elkezdett sírni, én is. Mindennap kijárt a vasútra, hogy ki jön haza. Nem tudott senkiről semmit.

Visszatértem Galántára, Hanáért. Mi nem akartunk Pesten maradni apa lakásán, mert ott sok volt a poloska, és különben sem tudtam Pesten megszokni. Így apa tért vissza Galántára. Kaptunk egy szobát a Steinék mellett, a Fő utcán, ahol ma a Jednota áruház áll. Bútorüzlet volt ott elől, és mi ott laktunk. Arra már nem emlékszem, ki adta ki a szobát nekünk. A családuknak semmije sem maradt meg, nem is tudjuk, hol és kinél lehettek a holmiink. A padláson találtunk egypár imakönyvet, azok megvannak. A többi galántai sem kapott vissza semmit, csak azok, akik esetleg elrejtették maguknak.

A holokausztot kevesen éltük túl. 1944-ben Galántáról deportáltak bennünket. Galántán ugyan nem élt semmi rokonunk. Mi kilencen voltunk testvérek és az apu, anyu. A kilencből hárman jöttünk haza. Az édesapám, a húgom és én. A többiek mind ottmaradtak. A szélesebb család Kárpátalján lakott. A nagymamákat, az unokatestvéreket, bácsikat, néniket, azokat mind-mind elvitték onnan. Annyit tudtunk csak, hogy néhány unokatestvér visszajött, de ők is kimentek Palesztinába. Dombóráról két unokatestvérem maradt, a Málka és a Franto Joskovits. Málka és a Franto is voltak lágerokban, dolgoztatták is őket, de már nem is emlékszem, hogy mit meséltek. Az anyukájuk és az én anyukám testvérek voltak.

A nem zsidó szomszédok, mikor visszatértünk, sajnáltak. Lehetett Auschwitzból is írni, de csak azt, hogy egészségesek vagyunk. Csak olyasmiket írhattunk, hogy jól vagyok, és egész család jól van, ez elő volt írva. Én is írtam egy lapot Felsőszelibe, az egyik volt szomszédnak. A lapot a szomszédok megkapták, de nem tettem el, valahogy elkallódott, pedig ők odaadták nekem a háború után. A szomszédok el is hitték, amit írtam, hiszen az én nevem volt aláírva.

Galántán a közös konyhán étkeztünk. A szakács, Eckstein Elemér később kiment Palesztinába. Mi oda jártunk enni. A konyhát azóta már lebontották, a Fő utcán állt szintén. Egy másik konyhát nyitottak később, a Buxbaum rabbi udvarában. Buxbaum rabbi is a holokauszt áldozata lett. Én is ott dolgoztam mint kisegítő szakácsnő. Ketten főztünk, de jártak oda kisegítő munkabrigádok is. A konyhát a Joint tartotta fenn, az finanszírozta. Ruhát is kaptunk onnan. A főszakácsnő Wollnerné, a Sárika volt, fogta a libamáját és hazavitte, de én nem engedtem. Egyszer egy ötliteres üveg megtelt libamájjal. El akarta vinni, de elesett és eltörte az üveget. Mondom, hála az istennek, enni fogunk. Én soha nem vittem haza ennivalót, mindent a fiatal lányoknak és fiúknak adtam. A Wollnerné féltékeny volt rám, mert a kosztosok azt kiabálták, hogy csak én adjak és én főzök, mert én nem sajnáltam tőlük az ételt. Nagyon szerettek engem, mivel mindenkinek egyformán osztottam ki az ételt. Inkább nem is néztem az emberek arcába, hogy ne is tudjak különbséget tenni közöttük. Sokan jártak oda étkezni. A konyha 1946-ban még működött. Azt hiszem, hogy 1947-ben már bezárták.

Apukám a háborút követően újra megnősült. Az új feleséget Messinger Fina sadhenolta [lásd: házasságközvetítő, sádhen] apának. Apa leendő felesége, Schiffer Sára Pesten lakott a testvérénél. Sátoraljaújhelyről, egy ortodox zsidó családból származott. Mivel az egyik bátyja még a háború előtt feleségül vett egy nem zsidó lányt, kitagadták a családból.

Nem is tudom, hol tartották az esküvőt, én akkor az apukám testvérénél, Etusnál voltam Prágában. Galántán egy ideig együtt laktam apa új családjával, egészen addig, amíg férjhez nem mentem. Eleinte nem kedveltem, azért nem anyunak, hanem Sári néninek neveztem. Később a gyerekeim is Sári néninek szólították, ez nagyon fájt neki. Amikor meghalt az édesapám, azt mondta a férjem, hogy Sárika, maga minden szombaton a mi vendégünk lesz. Ezt ő nagyon értékelte. Jött is minden szombaton ebédre.

Volt egy lánytestvére, akinek nem volt családja. Budapesten élt, Sárika néni pedig odaköltözött hozzá. Gyakran jártam hozzájuk az Angyal utca 4-be. Minden alkalommal megörült, sok ajándékot is vittem magammal. Miután meghalt a testvére, takarítottam neki. Ott-tartózkodásom alatt a Páva utcai zsidókonyhára jártunk étkezni. Szabad időnkben sétálni szoktunk, elmentünk moziba, színházba. Budapesten láttam először a „Hegedűs a háztetőn” című darabot, a filmet is. A színházban Bessenyei játszotta a főszerepet, a filmvásznon pedig az amerikai színész, Smulanski.

Amikor megözvegyültem, néha Sárikánál töltöttem az ünnepeket. A Dohány utcai zsinagógába jártunk. Gyalogszerrel mentem az Angyal utcából egészen a Dohány utcáig, nem pedig villamossal [lásd: szombati munkavégzés tilalma].

Sárika kb. tíz éve halt meg. Élete utolsó napjait kórházban töltötte, ugyanis rákos volt. Sárika amerikai unokahúga és én voltunk mellette. Vasárnap azonban visszatértem Galántára, de este már csergett a telefon, hogy meghalt a Sári. Hétköznapon visszautaztam az egyik barátnőmmel Pestre, mi intéztük el a temetését. A Wesselényi utcában székel a neológ hitközség. Deutsch rabbi temette, neki megfizettem, hogy egy évig még mondja a kádist.

Galántán a háború után két sakter élt, a Krakauer és a Katz rabbi. Édesapám 1958-ban mondott le a kóser konyháról, ugyanis összeveszett a rabbival. A Katz rabbival lakott akkor egy lakásban: a rabbi lakását el kellett felezni, és ha az apám akkor nem foglalta volna el, akkor betettek volna oda egy embert, aki disznókat nevelt. A galántai zsidók semmiképpen nem szerették volna, hogy

a zsinagóga udvarán disznókat tenyésztenek. Így került oda aztán édesapám. A Katznak nem voltak gyerekei, azért egy szoba és konyha maradt neki. Apámnak és a második feleségének szintén egy szoba és egy konyha jutott. Katz rabbi haragos, földhözragadt ember volt, hát legyen neki könnyű a föld. A félreértések egyre csak fokozódtak, míg végül egyszer Katz rabbi olyat cselekedett, amit a zsidó törvények értelmében nem szabad megtenni. Elutasította, hogy levágja a kacsát, amelyet apám vitt hozzá levágni. Apa fogta a kacsát, és előtte levágta. Azután már tréfli lett. Öt évvel később, amikor meghalt az édesapám, a Katz rabbi önmagán is túltett, és olyan szép beszédet mondott, mintha soha nem történt volna köztük semmi.

Apát 1963-ban Galántán temették, ortodox szertartás szerint. Katz rabbi mondta a búcsúbeszédet, de ő maga nem lépett be a temetőbe, hanem csak az előcsarnokban maradt. Katz rabbi kohén volt [A kohénnek – azaz a papi rend leszármazottjának – kerülnie kell a halottól eredő tisztátalanságot, és apja, anyja, testvérei, gyermekei és házastársa temetése kivételével nem léphet be a temetőbe. – A szerk.]. Aznap két zsidót temettek Galántán, ilyesmi a háború után csak egyszer fordult elő. A másik elhunyt Blum úr volt. Apát délelőtt, a Blumot délután temették. Borzasztó meleg volt.

Galántán a mai napig is úgy temetnek, hogy a nők nem léphetnek a sírok közelébe. [Ezt a galántai ortodox zsidó hitközség így írja elő. – A szerk.]. Elöl a csarnokban az elhunytat megmossák, bekenik tojással és kóser borral, azután felöltöztetik. [A tojás a balzsamozást, a tartósítást jelképezi. – A szerk.] A férfiakat a férfiak, a nőket a nők. Én egyetlen egyszer voltam halottat öltöztetni, a Fleischmannét. Sajnos, ma már szinte nincsen Galántán olyan zsidó asszony, aki ezt megtenné. A sírt belülről kideszkázzák, úgy, hogy szöveget nem használnak. A fehér lepedőbe burkolt halottat leteszik a földre. A sírba az elhunyt mellé leszáll egy férfi, kitakarja a halott arcát. A szájára és a szemére cserépdarabokat, a jobb kezébe pedig pálmaágat helyez. Végül ráhelyezik a deszkalapot, és földdel betakarják [lásd még: holttest előkészítése a temetésre].

Apa temetése után sivat ültünk, hét napon át [lásd: gyász, süve]. Minden este sokan jártak hozzánk imádkozni. Most is, ha az apunak Jarcajt, halálának az évfordulója van [lásd: jahrzeit], méceszt gyújtok. Mivel nő vagyok, nem imádkozhatok érte kadist. A zsidóknál a nők csak otthon királynők.

1947-ben férjhez mentem Deutsch Hermanhoz. A férjem 1905. június 7-én született Zsigárdon [Zsigárd – Pozsony vm.-ben lévő nagyközség volt, 1910-ben 1600 magyar anyanyelvű lakossal. – A szerk.], az anyanyelve magyar. Az iskolai végzettsége négy polgári volt. Járt jesivába is, itt, Galántán, a Duschinski és a Buxbaum rabbinál.

A zsidó konyhán találkoztunk, ahol én mint kisegítő szakácsnő dolgoztam. Ő is oda járt étkezni. Azelőtt is ismertük egymást, hiszen ő is galántai volt. Köztünk huszonegy év korkülönbség volt. A háború előtt egy gyönyörű szép biciklivel járt, azt mindig szerettem volna kölcsönkérni, ezért megkértem: „Bácsi, adja kölcsön a biciklijét!” Persze sohasem adta kölcsön. Agglegény volt.

A háború után hazajött, valahogy összetartottunk. Sokszor áthívott, amikor már önálló ékszerüzletet nyitott, és el kellett utaznia a társával, Kalischsal, hogy nála aludjak. Másnap én nyitottam az üzletet. Egy órássegéd is dolgozott nála, de én is kisegítettem. Néha megkért, hogy süssek ezt, főzzek azt. Megcsináltam. Lassan megszerettük egymást. Prágában házasodtunk össze. A polgári esküvő itt volt, Galántán, 1947. december 6-án, Mikulás napján. Az egyházi esküvőt Prágában tartottuk, 1947. december 28-án. A férjem zsidó volt, én ezt nagyon fontosnak tartottam. Az esküvőt azért tartottuk Prágában, mert akkor még ott lakott a Nachman bácsim és az Etus néni.

Prágában a leendő férjem a Párizs Szállóban lakott, én pedig, amíg nem volt meg az esküvőnk, a nénimnél laktam. Közvetlenül az esküvő előtt, szóval a szertartás előtt a néni elvitt a mikvébe. A mikve ott volt nem messze a Vltavától. Először megfürödtem egy kádban, aztán a víz alá kellett buknom, megmondták, mit hogyan kell csinálni. A hajamat nem nyírták le, parókat sem viseltem soha. A fejemet bekötöttem, még ma is bekötöm, ha imaházba megyek. Galántán már csak párszor mentem el a mikvébe. A mikve addig működött itt Galántán, amíg le nem bontották az 1960-as években.

A menyasszonyi ruhámat a férjem egy ismerősétől kölcsönözte. A fátyolt meg a csokrot tőle kaptam ajándékba. A nénim öltöztetett fel a szertartás előtt. Abban a prágai zsinagógában, ahol a zsidó óra van, ott volt a szertartás. Rappaport ortodox rabbi adott bennünket össze. A vőlegény már várt a hüpe alatt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Az Etus nénim és az apám felesége, tehát a mostohaanyám belém karoltak és a hüpe alá vezettek. A férjemet a Nachman bácsi és az apám vette közre. A szertartás végén a férjem poharat tört. A szertartás után az Etus néniékhez mentünk, ahol a lakoma következett. Elég sokan eljöttek. A legjobb barátnőm, a Szidi is ott volt a férjével. Hét asztal terítettek. Az esküvő után a hotel Párizsban laktam a férjemmel. Egy hétig maradtunk Prágában. Eleinte Hermannak szólítottam a férjemet, de amint megszülettek a gyerekek, akkor már apu lett. Az unokák előtt pedig papának hívtam.

A férjem a holokauszt alatt a tölténygyárban dolgozott, amelyik Buchenwaldhoz tartozott. Miután hazajött, egyedül maradt. Neki se tért vissza haza senkije, pedig két lánytestvére volt, és azoknak voltak gyerekeik is.

Amikor férjhez mentem, mint új házasok minden konyhaeszközt duplán vásároltunk. Úgy egyeztem meg a férjemmel, hogy kóser háztartást fogok vezetni, annak ellenére, hogy a férjem már akkor is megette a tréflit, de én még nem. 1960-ig tartottam a kósert. Arra már nem emlékszem, milyen alkalommal ettem először tréflit. Alkalmazásban voltam, üzemi konyhán étkeztem, a kóser konyha követelményeit képtelenség volt így betartani. Pészahra sincs már külön edényem. Pészahkor nem fogyasztok kovászos kenyeret, lisztet és élesztőset sem, csak maceszt eszem nyolc napig. Az étlapomon ilyenkor krumplilepény, zöldségfésések és hús szerepel. Napjainkban Galántán csak két embert ismerek, akik betartják a kósert, a Müllerné és a Löwingerné.

1948-ig majdnem mindegyik barátunk, ismerősünk kivándorolt. A legtöbben Palesztinába mentek. Hazamentek. Dacára annak, hogy akkor még Palesztina volt. Mindenki elment. Akkor mi is készülődtünk a férjemmel, de terhes maradtam. 1949-ben megszületett a Pali. Mire egy kicsit felcseperedett, már nem lehetett kimenni. Ezért mi itt maradtunk, de nagyon szerettünk volna kimenni. Készülődtünk is, felcímeztük a ládákat. Végül mégiscsak itt maradtunk. Nekem ez nagyon fájt, én mentem volna.

1948-ban nagyon megörültünk Izrael állam megalakulásának. Összejöttünk, beszélgettünk és örültünk neki. Még ma is, ha az izraeli himnusz énekeljük, mindig kicsordulnak a könnyeim. Akkor is elénekeljük, ha ezt valamilyen alkalom megkívánja, például az imaházban, emlékművek leleplezésekor stb.

A férjem harminc évig a drogériában volt üzletvezető. Egy helyen dolgozott egészen a nyugdíjaztatásig. Én mellette dolgoztam, de nemsokára kijött egy rendelet, hogy férj és feleség nem dolgozhat egy helyen. Ezért más helyet kerestem. A szolgáltatóiparban helyezkedtem el,

üzletvezetői poszton, majd egy másik üzletben dolgoztam, szintén mint üzletvezető. Elég korán mentem egészségügyi okokból leszállékolt nyugdíjba, a hátgerincem miatt.

Miután visszajöttünk, nehéz volt eligazodni a politikában, az új rendszerben. A kommunizmus nekem nem ült. A vallást talán azért akkor is tartottam, mert a kommunista rendszer nem kedvezett az ilyen tevékenységeknek. A kommunista hatalomátvételt 1948-ban és az 1950-es évek elején mi is megéreztük. Nem is egyszer tartottak nálunk házkutatást. Csak bejöttek olyan papírral, na, hogy házkutatás. A férjemnek és a Kálischnak ékszerüzlete volt, ezért azt hitték, hogy nem tudom, milyen gazdagok vagyunk. A házkutatás alkalmával a spájztól kezdve mindent felfordítottak, akkor már megvolt a gyerek is. Még a gyerekágyról a matracot is átnézték, hogy nincs-e ott eldugva arany vagy valami.

Ez nagyon kellemetlen volt az én férjemnek. Azt mondta, amikor a Slánsky per folyt, hogy nem is a Slánsky beszélt, hanem egy bábu. Az nem létezik, hogy a Slánsky, csak valaki beköpte a pártban. A férjemet ezekért a szavakért feladták. Bizony, nagy szerencséje volt, hogy a jó barátai elsüllyesztették a feladólevelet, különben ült volna jó pár évet. A házkutatások több ízben is megismétlődtek. Akkor éreztük, hogy létezik az antiszemitizmus. A rádióban is hallottuk, hogy azokat az orosz orvosokat, zsidó orvosokat [lásd: orvosper], Romániában és Bulgáriában is csak a zsidókat üldözik, akkor nagyon sajnáltuk, hogy nem mentünk ki Izraelbe. Nagyon féltünk is akkoriban, hogy bebörtönöznek bennünket. Félttem, hogy becsuknak ártatlanul, mert sok embert becsuktak így. Elég volt, ha csak rámondták valakire, hogy cionista, és máris becsukták. A családból és a közeli barátok vagy rokonok közül sem börtönöztek be senkit akkoriban. A Kalisch Jancsit viszont bebörtönözték, ült öt vagy hat évet. Azért börtönözték be, mert el akart menni repülővel Izraelbe.

A munkahelyi szocialista ünnepélyeken már amennyire kellett, csak úgy vettem részt. Tagja volta a szakszervezetnek, ez kötelező volt, de a kommunista pártba nem léptem be. 1968-ban is csak dolgoztunk. Örültünk az eseményeknek, habár mindkét gyerek éppen akkor volt kórházban Pozsonyban. Gondolkodtunk eleget, hogy elmegyünk, de a férjem félt. Németországból nem akart indulni, mondván, hogy ő a németekkel nem akar együtt élni. Mehettünk volna viszont Amerikába vagy Izraelbe, de kijelentette, hogy már öreg az újrakezdéshez. Szerintem akkor is hibát követtünk el, hogy itt maradtunk. 1968 után sokan elmentek Galántáról.

Három gyerekünk van, két fiam és egy lányom. A Pali Pozsonyban született 1949. január 14-én az evangélikus kórházban. Beteges voltam, majdnem egy évig feküdtem ott. A lányom, Deutsch Zsuzsi, most Schenkné szintén Pozsonyban született 1950. október 11-én a zsidó kórházban. A utolsó, harmadik gyerek, Gyuri itt, Galántán született 1954. január 3-án. Mindegyiküknek van zsidónevük is, a Palinak Jehüde – a nagypapája után, a Gyurinak meg Ábrahám. Zsuzsit az én édesanyám után Malkának hívják.

A Pavol, akit otthon csak Palinak szólítunk, a tanulmányai befejezése után megnősült, zsidó esküvője volt. Érsekújvárból laktak. Az ógyallai kutatóintézet munkatársa volt, a felesége pedig Szemercén dolgozott mint tanítónő. Nagyon szépen éltek. A felesége aránylag fiatalon, 51 éves korában hirtelen meghalt. A házasságból két gyerek született, egy lány és egy fiú. Renata, a kislányuk 2000-ben ment férjhez, a férjét Steinernek hívják. A szertartást a győri zsinagóga udvarában tartották. Két fiuk született, Dávid és Dániel. Az unokám, Renata nem egyezett bele, hogy a kicsiket körülmetéljék, pedig a budapesti rabbi személyesen is meglátogatta őt ez ügyben.

Péter unokám egy orosz származású lányt vett feleségül, akinek az édesanyja állítólag zsidó. Az esküvőt nem a zsidó hagyományoknak megfelelően tartották. Az idén megszületett az első kislányuk, Alžbeta.

A Zsuzsi lányom férje, Schenk Ladislav egy dunaszerdahelyi zsidó család sarja. 1969-ben vagy 1970-ben volt az esküvő. Katz rabbi adta össze őket a hüpe alatt. A lányom nem ment el a mikvébe, ugyanis akkor már terhes volt. A hüpe alá a vejemnek az anyukája és én kísértem. A vőlegényt pedig a férjem és a Rujder nagypapa fogták közre, ugyanis az apukája már nem élt. A lakodalmat a dunaszerdahelyi imaház udvarában rendezték. Cigányzenészek muzsikáltak, a felszolgált étkek kóserok voltak, egyenesen Budapestről hozták. Mindegyik dunaszerdahelyi zsidó jelen volt a lagzin. Két lányuk született, Alica és Ingrid. Az egész család később kivándorolt Izraelbe, Natániába.

Juraj fiam, becenevén a Gyuri, egy pöstyéni nem zsidó lányt vett feleségül. Két családjuk született, David és Estera. A házassága nem volt szerencsés, mert elváltak. A felesége és a gyerekek Jehova hívőinek vallják magukat. Az unokáim azonban mégis eljárnak hozzám látogatóba. Az Estera három éve már, hogy férjhez ment egy kosovói albán fiúhoz, és a David most, nemrég nősült. Megkérdeztem tőle, hogy vajon tudomására hozta-e a menyasszonyának, hogy a nagymamája zsidó. Igennel válaszolt. Az unokáim tudják, hogy zsidó vagyok, tisztelnek és szeretnek, akárcsak a másik nagymamájukat szerették.

Ami a hitet illeti, a férjem mindent perfekt tudott. A tradíciókhoz ragaszkodott. Ahhoz is ragaszkodott, hogy a lányom zsidóhoz menjen férjhez, és a fiam is zsidó lányt vegyen feleségül. A harmadik fiam nem vett el zsidó lányt, igaz, hogy a lány át akart térni, de a férjem akkor már beteg volt, azt mondta, hogy erre nincs szükség. Amikor megszületett a Pali fiam gyereke, tehát az unokája, nem hagyta körülmetéltetni, mert az anyukájuk tanítónő volt, és félt, hogyha beadja bölcsődébe, akkor észreveszik és kidobhatják. Amikor a gyerek 16 éves lett, saját magát körülmetéltette és bár micvája is lett neki.

Moziba és színházba is eljárógattunk, Pestre is, Pozsonyba is. A gyerekeket nem vittük, inkább mi ketten vagy a barátokkal mentünk. Vonattal utaztunk, autónk nem volt. Jártunk kávéházba is. Az, hogy zsidó volt-e a barátunk, nem számított. Dr. Neumann, Rosenzweig mérnök, Ferencz Józsi, a Kohan az mind-mind nagyon jó barátunk volt. Se Ferencz Józsi, se Vrabec, se a Kohan nem volt zsidó, de mégis nagyon jó barátok voltak. Minden szombat este és vasárnap este volt a kártyaparti, minden héten máshol jöttünk össze. Ha éppen nálunk rendeztük, akkor feketekávé, szendvics, édesség járta. Mindenki cigarettázott, de kocsmába nem mentek, csak a háznál voltak. A férjem nagy focidrukker volt. Eljárt a galántai és a pozsonyi meccsre is. A fiúkat is elvitte magával.

Nyarylai Luhačovicére jártunk. Amíg kicsik voltak a gyerekek, akkor az édesapám is járt velem. A férjem hétvégén jött utánunk, így szombat-vasárnap együtt volt velünk. Szabadságot ritkán vett ki. Sétálgattunk, beszélgettünk. Minden évben elmentünk nyaralni. Karlovy Varyban is jártam, mert gondjaim voltak az epémmel, Bártfán is voltam gyógykezelésen. A férjem szívinfarktust kapott, ezért több mind tíz évig minden évben Poděbradyba ment fürdőbe.

Vállalati és szakszervezeti üdülésekre is eljárógattunk. Jártunk a Balatonnál, a szakszervezettől a Karlovy Vary-i fürdőbe is kaptam beutalót, mindig a szakszervezettől. Külföldre 1977-ben nyertük el először a kiutazási engedélyt. A férjem azonban megbetegedett, és még ugyanabban az évben

meg is halt. Eredetileg úgy volt, hogy együtt kimegyünk Németországba, megnézni a barátainkat. A régi galántai barátaink, Dr. Fischerék és a Kalisch Jancsi nem hagyták, hogy otthon maradjak. 1968-ban mentek ki. A Fischerék nem voltak ortodox zsidók. A Jancsi igen. A Fischer Kittivel a gyerekkoromtól együtt jártunk iskolába, nagyon jó barátnőm volt. Azt mondta nekem: Rózsi, ha el tudod intézni, én megfizetem neked a repülőjegyet, ha ki szeretnél menni Izraelba, Hanát megnézni. Akkor már 32 éve nem láttam a testvéremet. Ahogy visszatértem Galántára, intézkedni kezdtem. Úgy mondták, ha van, aki megveszi a jegyet, akkor megkapom a kiutazási engedélyt. Meg is kaptam 1978-ban. Áprilisban utaztam Izraelba, ott maradtam hat hétig. Ez akkor nagy dolog volt, mert még akkor nem engedélyeztek ilyen látogatásokat. A köztársasági elnökhöz kellett beadnom a kérvényt, ő adott kivételesen engedélyt a kiutazásra. Odaírta, hogy lágerban voltam, és a testvéremet már 32 éve nem láttam. Lehet, hogy ő személyesen írhatta, vagy az elnöki iroda dolgozói írták az ő nevében, de a lényeg az, hogy megkaptam a kiutazási engedélyt.

Emlékszem az 1967-es izraeli háborúra nagyon is jól. Állandóan a tévé előtt ültünk, figyeltük a híreket. Büszkéek voltunk, hogy ilyen hadsereggel rendelkeznek, és hogy ennyi sok arabot le tudnak győzni. Voltak olyan galántaiak is, akiknek közeli rokonuk is életét vesztette a háborúban.

Jómagam több alkalommal is jártam Izraelben, először 1978-ban, aztán már csak a bársonyos forradalom után jutottam ki oda. Azután már majdnem minden évben kimentem. Voltam Netanján, Jeruzsálemban a barátnőimnél, jártam Kirját-Attában is, ahol az egyik román unokatestvérem lakik. Sok helyen jártam.

Izraelt elragadó országnak találtam. Amikor először voltam ott, meglepett, hogy milyen kicsi. Pár évvel később alig ismertem rá Netanjára, annyira kiépült. Nagyon sok orosz járt az utcákon, mindenki csak oroszul beszélt, ha sétáltam, azt hittem, hogy Moszkvában vagyok. Nekem minden tetszett ott, egy vendég szemével nézve szép volt minden. Lehet azonban, ha ott élnék, már nem találnék olyan szépnek mindent.

Az 1989-es rendszerváltás után, amint megnyitották a keleti blokkot, az én életemben nem állt be semmilyen döntő változás. Engem csak annyiban érintettek az események, hogy azontúl szabadon mehettünk Bécsbe. Persze én már jártam nyugaton. Láttam azokat az ékszerüzleteket meg mindent, amit sokan akkor láttak először. Nekem nem volt ez újdonság, én már voltam Németországban meg Izraelban is.

A fiam, Gyuri az 1970-es évek végén kiszökött Németországba, engem pedig kiengedtek meglátogatni őt. 1983, 1984, 1985... Minden évben kimentem hozzá, akár három hónapig is ott maradtam. A fiam masszőr, nála laktam Münchenben. Dolgoztam is ott. Egy német varrónőnél kézimunkáztam, aki a munkámat jól megfizette. Vásároltam egyet-mást, otthon meg eladtam. Ez a kis mellékkereset nagyon jól jött a nyugdíjához.

A bársonyos forradalmat követően az életem alig változott. Elég tisztességes nyugdíjam van. Negyedévenként a németektől 400 eurót kapok, mivel az allendorfi tölténygyárban dolgoztam. Nem vagyok rászorulva senkire, a gyerekekre se. Még ellátom magamat.

Aktív tagja vagyok a zsidó hitközségnek. Benne vagyok a vezetőségben, részt veszek a gyűléseken, megbeszélünk mindent. A galántai hitközség elnöke jelenleg Fahn Béla. A mostani elnök, a Fahn más ember, mint az előző elnök, a Schultz Adolf. Jóval idősebb is volt, mint a Fahn.

Fahn Béla mindenről beszámol nekünk, megtárgyalja velünk a dolgokat. A Schultz annak idején csak gyorsan elhadarta a mondanivalóját, de a saját belátása szerint cselekedett.

Most már csak az imaházba járok. Van ott egy társalgó, ahol a születésnapokat és az esküvőket ünnepeljük. Minden évben megünnepeljük a Zájin Ádár ünnepét [Zájin Ódor – ádár hó 7. napja a hagyomány szerint Mózes születésének és halálának évfordulója. – A szerk.] Mi megterítjük az asztalt, feltálaljuk a süteményt és az italt. Este halat vacsorázunk. Olyankor jelen van a pozsonyi Baruch Myers rabbi is, meghallgatjuk az ünnepi beszédet. Galánta környékéről is összegyűlnek a zsidók családotól.

Soha nem titkoltam a zsidó származásomat. Egyszer fürdőbe mentünk, valaki zsidó viccet akart mesélni. Először mondta, hogy remélem, nincs itt zsidó. Mondom, nincs, csak egy, és az én vagyok. Én nem titkolom a származásomat.

Az utolsó három évben a Szlovákiai Zsidó Hitközségek Központi Szervezete átvállalja a kiadásaim felét, amit a gyógyszerekre költök. Az orvosi igazolás alapján van egy szociális gondozónő, akit részben a község fizet. A Claims Conference által 4500 eurót kaptam a holokauszt alatt elszenvedett üldöztetésért.

A legutóbbi népszámlálás alkalmával szlovák nemzetiségűnek vallottam magam. Itt élek, ezért tartom magam szlováknak. A zsidó vallásomat azonban nem adtam fel. Az száz százalékos.